

Prof. Dr.

KEMAL H. KARPAT

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE

ELİTLER

VE

DİN

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ: DEĞİŞİM VE OSMANLI'NIN MİLLİLEŞMESİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER	7
--	---

1. BÖLÜM

ELİTLER VE DEMOKRASİ	21
-----------------------------------	-----------

YAPISAL DEĞİŞİM, MODERNLEŞME SÜRECİNİN TARİHSEL AŞAMALARI VE TÜRK SİYASETİNDE SOSYAL GRUPLARIN ROLÜ	23
---	----

EKONOMİK ÇIKAR, SOSYAL SINIF, DEMOKRASİ VE TÜRKİYE'DE ANAYASACILIK (1850-1990)	121
---	-----

SİYASAL KATILIM VE ELİTLERİN BİLEŞİMİNDEKİ DEĞİŞMELER (2000 YILINA KADAR)	153
--	-----

2. BÖLÜM

DİN VE LAİKLİK	211
-----------------------------	------------

İFTA VE KAZA: TÜRKİYE'DE İLMİYE, DEVLET VE MODERNİZM (1820-1960)	213
---	-----

LAİKLİK VE İSLAM: 19. YÜZYILDA MODERNİZM, POZİTİVİZM VE İNANÇ	239
--	-----

CUMHURİYET TÜRKİYESİ'NDE MODERNİTE VE LAİKLİK	263
--	-----

İSLAMCI BİR TÜRK PARTİSİNİN MODERNİTE VE DEMOKRASİ YOLCULUĞU	283
---	-----

ÖN SÖZ: DEĞİŞİM VE OSMANLI'NIN MİLLİLEŞMESİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

1. Bu kitabın ana konusu Türk toplumunun son yüz elli yıldan beri geçirdiği kültürel, sosyal, ekonomik ve siyasi değişimdir. Osmanlı döneminde başlayan bu süreci anlamak için her şeyden evvel temel bir soruya cevap vermek gerekir. Soru şudur: Acaba geleneksel tarihi bir toplum ve devlet, kendi iç gücü ile kendisini yenileyebilir mi? Soru görüldüğünden çok daha karmaşıktır. Tarih boyunca Müslüman devletleri kuruluşlarından bir iki yüzyıl sonra dağılmış, yok olmuşlardır. Bu devletlerin eskiden yönettiği toplumlar ise bir siyasi varlığa, yani onları temsil eden bir kuruma, devlete sahip olmadıkları için gelişememiş ve 19. yüzyılda Batının müstemlekesi olmuşlardır. Din temelli devletlerin yok olmasının mukadder olduğunu İbn Haldun *Mukaddime*'sinde uzun uzadıya anlatır, çünkü bu devletler kendilerini kendi güçleriyle yenileme kabiliyetinden mahrumdurlar. Bu değişmez siyasi mukadderatın tek büyük istisnası, Osmanlı Devleti ve onun devamı olan Türkiye Cumhuriyeti'dir. Gerçekten, devlet ve toplum olarak köklü değişimler geçirerek bugüne kadar, yedi yüzyıl süre ile varlığını devam ettiren tek Müslüman devleti Osmanlı ve bugünkü Türkiyedir.

Osmanlı 18. yüzyılda kendi iradesiyle, bilinçli olarak kendini yenilemeye karar vermiştir. Cumhuriyet, Osmanlı'nın siyasi rejimini değiştirmiş ve ancak halkın kültürüne, diline, kimliğine

dayanarak ayakta kalabilmiştir. Bir devletin ve toplumun kendi dilini, kültürünü, kimliğini muhafaza ederek ayakta kalabilmesi ancak değişimle, yani kendini kendi gücüyle, içeriden yenilemesi ile mümkündür. Özünü ve dilini muhafaza ederek değişmek bir bakıma mucizedir, çünkü Osmanlı ve Türkiye bazen birbirine karşıt olarak hareket eden Asya ve Avrupa, Müslümanlık, Hristiyanlık, Roma-Bizans ve Arap-Fars medeniyetleri ve kültürlerinden etkilendiği gibi kendi göçebelik, şamanizm, Türk kavim bilinci, gelenek ve alışkanlıklarını da muhafaza etmiş ve sonunda hepsini bağdaştırıp sentez yaparak kendine mahsus özellikleri olan bir medeniyet yaratmıştır. Gerçekten Osmanlı daha kuruluşunda kendi özelliklerine sahip olan Müslümanlığı ve Anadolu'da ve Rumeli'de bulduğu Hristiyanlığı bir arada yaşatmıştır. Fakat Osmanlı'nın Ortodoks-Bizans Hristiyanlığı Batı Hristiyanlığından farklıdır. Osmanlı idaresinde bulunan dinlerin ve toplumların ayakta kalanları, kendi çerçeveleri içinde gelişmişlerdir. Bu arada Osmanlı, temelde yine Müslümanlığın ilkelere bağlı kalarak ve Bizans-Roma kurumlarından bir derece etkilenerek kendine mahsus bir idari, siyasi ve kültürel sistem yaratmıştır. Böylece daha kuruluş zamanından beri Osmanlı Devleti ve günümüzdeki Türkiye hem Batılı hem Doğulu, yani tam manasıyla bir Avrasya devleti ve toplumu olarak gelişmiştir. Fakat Osmanlı ve Türkiye, Batıyı ve Doğuyu sinesinde birleştirmekle beraber, ne tam Batılı ne tam Doğulu olmuştur, olamaz da. Medeniyetler kökenleri ve onları etkileyen güçler ne olursa olsun kendi kimlik ve özelliklerini yaratarak bunları muhafaza etmek zorundadırlar. Özellik ve kimliklerini muhafaza edemeyen medeniyetler, başka medeniyetler içinde eriyip yok olur, giderler.

Osmanlı'nın bir medeniyet yarattığını birçok kimse inkâr etmektedir. Bu konuyu tekrar ele almadan evvel dinlerin medeniyet yaratıp yaratamayacağına kısaca temas etmek yerinde olur. Tüm dinler isimleri ne olursa olsun manevi değer, inanç, siyasi ve sosyal ahlak kaynağı olarak medeniyetlerin temel unsurlarıdır. Belirli bir dine sahip olmayan, yani manevi yönü bulunmayan

bir medeniyetin -vücut bulamayacağı gibi- uzun süre yaşaması da mümkün değildir. Diğer yandan dinler ancak siyasi-dünyevi kurumların yarattığı hukuk düzeni ve güvenlik içinde ayakta kalabilirler. Şüphesiz dinler hukuk düzenini daima etkilemişlerdir. Fakat kendi başlarına siyasi, dünyevi, idari yapı yaratamazlar; çünkü devlet, siyasi ve dünyevi güçlere, yani maddiyata dayandığı için dinin temsil ettiği manevi inançlardan ayrı bir siyasi varlıktır. Evet, din kısa süre için kendi devletini yaratabilir, fakat bu din-devlet beraberliği uzun sürmez. İslam'da Hazreti Muhammed ve Halife Ebu Bekir zamanında din-devlet ayrılığı yoktu, çünkü Müslüman toplumu farklılaşmamıştı, küçüktü. Halife Ömer zamanında ümmet genişleyince devlet de idari bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. Din-devlet ikiliği İslam'da devamlı tartışma konusu olmuştur fakat sonunda İbn Teymiyye gibi köktenci düşünürler bile devletin lüzumunu-zaruretini kabul etmişlerdir.

Maddiyatı yani dünyayı, dünyeviliği inkâr eden bir din uzun zaman ayakta duramaz. Diğer yandan maneviyatı ve dini inkâr eden bir devlet de uzun süre yaşayamaz. (Orta Amerika'da Maya ve Azteklerin yarattığı medeniyetler -ki Mısır'ı andıran muhteşem yapıtları hâlâ ayaktadır- maddiyatı ve maneviyatı bağdaştırmadıkları için bir avuç İspanyol Katoliğe karşı koyamamış, bunlara köle olarak yok olmuşlardır. Yetmiş sene boyunca dini, yani maneviyatı inkâr eden Sovyet Birliği dağılmıştır. Bugün Rus devleti Ortodoksluğu diriltmek için büyük çaba sarf etmektedir.) Osmanlı maddi yaşam ile maneviyatı, yani devleti ve dini bağdaştırarak çeşitli Hıristiyan din gruplarının Müslümanlarla bir arada yaşamasını sağladığı gibi Müslümanlığın da gelişmesini garantilemiştir, fakat 17. yüzyılda din-devlet dengeleri bozulmuş, devlet dini (İslam) kendi amaçları için kullanmaya başlamıştır.

Din ile medeniyetin birbiriyle kaçınılmaz ilişkisine kısaca yukarıda işaret ettim. Fakat asıl üzerinde durmak istediğim diğer önemli nokta şu: Dinden Müslümanlık, Hıristiyanlık şeklinde söz etmek mümkün olduğu gibi medeniyetlerden de Batı, Doğu, Asya medeniyeti olarak bahsetmek olağandır. Fakat tatbikatta

dinler ve onların bağı olduğu medeniyetler belirli bir kavmin ismi altında ortaya çıkmışlardır. Örneğin Batı medeniyeti Fransız, İtalyan vs. kavim isimleriyle ortaya çıkar. İslam medeniyetini ise Arap ve Fars kültür ve dilleri biçimlendirmiş, dünyevileştirmiştir. (Kuran Arapçasının halkın konuştuğu dil olmadığı malumdur.) Farsça ve Arapça arasında çatışma olmuştur ve bu çatışma din değil, dil etrafında dönen kavmi-millî bir çatışmadır. (Şuubiyye olarak bilinen bu çatışma Arap diltçilerinin başarısıyla sonuçlanmıştır.) Buna karşılık Osmanlı kendine mahsus bir devlet ve toplum yaratarak kendi medeniyetini kurmuşsa da bunu Arap, Fars gibi kavmi kökene bağlayamadığı -daha doğrusu bağlamak istemediği için- yarattığı medeniyetin kendine mahsus bir kimliği olduğunu dünyaya kabul ettirememiştir. Gerçi Arap ve Fars medeniyetlerinin büyük bir bölümü din kökenli, yani İslamidir, fakat dil sayesinde İslam, millileşmiştir. Osmanlı da kavmi bir dile, yani Türkçeye sahip olmakla beraber ancak 19. yüzyılda dini kavmi bir şekilde ifade etmek yolunu aramıştır. Son sultan-halifeler, Abdülhamid (1890'dan sonra) dâhil kendilerini Türk olarak görmüşlerdir.

2. Tekrar edelim: Osmanlı Eski Roma ve Bizans'ı ve bu arada Hıristiyanlığı yaşatmış ve kendi dini ve felsefesiyle birleştirerek, yani Müslüman idare şekli ve felsefesiyle bağdaştırarak Batı ve Doğu arasında bir sentez yapmış, kendi medeniyetini yaratmıştır. Osmanlı medeniyet ve kimliğine öz veren en önemli kökenler arasında -dinin yanında- sırası ile Orta Asya devlet geleneği, kavim bilinci ve dil vardır; fakat Osmanlı ne kavim ne dil kimliğini siyasileştirmiş, bunları bilinçaltında yaşatmıştır.

Meydanda diğer bir gerçek vardır. Türk kavimlerinin ve dillerinin varlığı milattan üç bin sene evvele kadar gitmektedir. Aynı zamanda bu kavimler birbirleriyle ve kendilerinden olmayan kavimlerle karışarak; durmadan doğudan batıya göç ederek; örgüt, din, yaşam değiştirerek ve nihayet 10. yüzyılda kitle halinde Müslümanlaşarak ve yeni değişmelere uğrayarak bugüne kadar gelmişlerdir. Bu arada Türk kökenli kimselerin birçok devle-

tin kuruluşunda yer aldıklarını söylemek gerek. Fakat Gazneviler olsun, İran Selçukluları veya Hindistan Baburileri vs. olsun tüm bu Türk elitleri kendi kültürlerini ve dillerini bırakarak yerli halk içinde eriyip gitmişler ve eski kavim kimliklerini kaybetmişlerdir. Çünkü bu sülaleler (Baburi, İran Selçukluları) kendi kültürel kimlikleri ve dil bilinci üzerine kurulmuş bir devlet yaratmamışlardır. Gerçi bugünkü ütöplast Türk milliyetçileri Türklerin tarihte on altı devlet yarattıklarından söz etseler de bu devletlerin -Osmanlı hariç- fazla iz bırakmadan yok oldukları aşikârdır. İran'da Selçuk-Safavi devletlerinin kurucuları Farslaşmışlardır.

Bugünkü duruma gelelim. Hanedan devletlerin yerini bugün genelde milli devletler almıştır ve bunların arasında Türkiye ön planda gelir. Fakat bugünkü Türkiye'nin kökenleri büyük tartışma konusudur. Osmanlı'nın bir hanedandan başka bir şey olmadığını, onun yerini alan Cumhuriyet'in yepyeni bir toplum ve devlet kurduğunu; yani bugünkü Türkiye'nin irade ile yaratılmış bir varlık olduğunu iddia edenler vardır. "Türkiye ilk ve son Türk devletidir" diyenler, bugünkü Cumhuriyet'in Osmanlı temelleri üzerine kurulduğunu görmezlikten gelemeyiz. Gerçeklerle ve ilimle bağdaşmayan bu yanlış görüşlerin kökeninde zoraki "Türkleştirme", yabancılaşma vs. gibi birçok nedenler vardır. Fakat asıl neden, tarihi kültür değişmelerinin, din ve devlet ilişkilerinin doğru anlaşılması ve doğru anlatılmamasıdır. Kişi iradesinin devlet yaratılışında rolü inkâr edilemez, fakat bu iradenin hem tarihe hem halk kültürüne uygun olması gerektir. Kısacası, bugünkü Türkiye'nin temelinde yatan güç, hem din hem laik temellere dayanan kültür ve bunun en açık ifadesi olan dildir. Evet, çok değişmiş, zedelenmiş fakat yine de temel yapısını korumuş bir Türk dili vardır. Evet, uzun zaman devletinden mahrum kalmış (bir yazımın başlığı "Devletini Arayan Bir Dil"dir) fakat her şeye rağmen binlerce yıllık tarihi olan bir dil.

İstanbul'un 1453'te fethedilmesiyle Osmanlı Devleti Bizans'ın (Doğu Roma) mirasına sahip olmuş ve çeşitli Bizans kavimlerini (Bulgar, Sırp, Ulah, Yunanlı, vs.) bir din çatısı altında birleştirmek

için Patrikhane'yi öne sürmüştür. Müslüman kavimleri birleştirmek için de İslam'ı bizzat kendisi kullanmıştır. Din, Müslümanları ve Ortodoksları ayrı ayrı birleştirmiş ve ayrı topluluk halinde gelişmelerini sağlamıştır. Yani din, en belirleyici kimlik unsuru olmuştur. Kilisenin dili Rumca (Grek) olarak kabul edilmiş, fakat küçük yerlerde eski Slavonca ve halkın konuştuğu kavmi dil kullanılmıştır. 1767'den sonra Patrikhane Helen dilini konuşmayan Sırp, Ulah ve Bulgarları Helenleştirmeye girişmiştir. Sonunda Helen dilini konuşmayan Ortodoksları hem devletten hem de Patrikhane'den uzaklaştırmıştır, ki Ortodoks Hristiyanlar arasında milliyetçiliğin başlangıç nedeni, Patrikhane'nin dili millileştirmesi, yani Helenleştirmesidir.

Osmanlı ise kendi dilini, yani Türkçeyi ne müslimlere ne de gayrimüslimlere empoze etmiştir. Böylece Arapça, Peygamber'in ve Kuran'ın dili olarak çeşitli kavimlerden oluşan tüm Müslümanların ortak ibadet dili olarak kabul edilmiş, fakat devlet seviyesinde Türkçe ana dil olarak kalmıştır. (Bu durumun istisnaları vardır.) Böylece devletin ve idarenin dili kabul edilen Türkçenin din ile çatışması önlenmiştir. Osmanlı devlet elitini (Fatih'ten sonra ihtida edenler çoktur) birleştiren güç, din yani İslamdır. Fakat bir iki kuşak sonra ihtida edenler dil sayesinde Türkleşmişlerdir. Türkçe, Osmanlı elitinin ana dili olmuştur. Osmanlı eliti Farsça ve Arapçayı öğrenmiş ve okumuşlar (ulema dâhil) bu dillerde eserler vermiştir, fakat ana dilleri Türkçe olmuştur. Bu arada halk seviyesinde gruplar, Türkler dâhil, birbirleriyle kaynaşmış, din değiştirmiş (Karamanlılar, Gagauzlar) fakat dillerini muhafaza etmişlerdir. Bazen de içinde yaşadıkları grupların dilini almışlardır; Kürt beylerin himayesine girmiş Alevi aşiretleri gibi.

Osmanlı Devleti'nin eski sosyal yapısı 16. yüzyılın yarısından sonra değişme yoluna girmiş, iletişim arttıkça Türkçe ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu arada ekonomik alanda özel mülkiyet ve pazar ekonomisi, devletçi ekonomik görüşle durmadan çatışarak gittikçe büyüyen gerginliklere neden olmuştur. Sosyal ve ekonomik değişmeler, Müslüman toplumların birbiriyle daha ça-

buk kaynaşmasına yol açtığı gibi kişisel (ferdiyetçi) akımların güç kazanmasını da sağlamıştır. Böylece 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı kültürünün ve kimliğinin belirgin bir şekilde ortaya çıktığı ve Osmanlı medeniyetinin daha açık bir şekil almaya başladığı söylenebilir. Osmanlı siyasi kimliğinin hanedan kimliğinden farklı bir siyasi şekil alması, yine bu dönemde oluşmaya başlamıştır ve bizzat devlet tarafından yönetilmiştir. 19. yüzyılda devleti ve onun üzerinde yaşayan her şeyi padişahın şahsi malı olarak görmek yerine, devleti kendi başına, kendi hayatı olan sosyal-siyasi bir varlık olarak görmek eğilimi başlamıştır. Toplum devletin temeli olarak görmek, temel bir değişim olmuştur. Topluma devletin temeli olarak bakılmaya başlanınca devlet kültürü ve dilinin de toplumun çoğunluğunu oluşturan kimselerin kültür, din ve diline uygun olması gerektiği düşüncesi zamanla gelişmiştir. Bu gelişmeler de sayıları artan ve modern okullarda akılcı bir eğitim alan devlet mensuplarını, yani bürokrasiyi, toplumu millet şekline dönüştürmek ve bu yolla hakim olmak yollarını aramaya sevk etmiştir. Aynı zamanda akılcılık ve ferdiyetçilik gelişmiştir. Tanzimat ve bilhassa Islahat Fermanı (1856) din, dil, kültür farkı gözetmeksizin ortak vatandaşlık üzerine kurulmuş bir Osmanlı milleti yaratmak gayesini gütmüş; ancak bu teşebbüs başarısızlıkla neticelenmiştir. Yüzyıllardan beri temel örgütü dini cemaat olan ve ona göre kimlikler ve kültür yaratan bir devlet ve ona tabi toplum, yukarıdan gelen emirle felsefesini, değerlerini ve örgütlenme şekillerini bir anda değiştiremez. Neticede devletin Osmanlılığı yaymak gayretlerine rağmen Müslümanlar ve gayrimüslimler birbirlerinden uzaklaşmış ve sonunda ayrılmışlardır.

Osmanlılığın kavimleşmesi, yani kültür ve dil bakımından Türkleşmesi, 19. yüzyılda devletin çok daha etkin hale girmesiyle daha da hızlanmıştır. Bu değişim, din anlayışının da daha akılcı ve hatta “milli”, Osmanlı bir şekil almasıyla beraber yürümüştür. Vahhabiliğin doğuşu ve Vahhabilerin 19. yüzyıl başında Mekke ve Medine’yi işgal etmelerinden sonra Mısırlı İbrahim Paşa tarafından İstanbul’un emriyle yenilgiye uğramaları, Osmanlı Müs-

lümanlığının Vahhabilikle bağdaşmadığını göstermiştir. Din üzerine kurulma fikri, Osmanlı Devleti'nin felsefesi, yapısı, gelenekleri ve kavim yapısı ile bağdaşmazdı. İslam kimliği taşımakla beraber Osmanlı'da din anlayışı farklı idi. Aynı zamanda "akılcılık", din çevrelerini etkileyerek onları İslam'ın ilimle bağdaştırdığını ve çağdaş medeniyetle çatışmadığını göstermeye sevk etmişti. Sultan II. Mahmud'un dinin değişmeye engel olmadığını şeyhülislamın bulduğu hadislerle ispat etmeye kalkışması, dinin yeni bir şekilde ele alındığına işaret etmekteydi. Fakat devletin dini kendi politik görüşleri uğruna kullanması, hem devlete hem dine zarar verecek bir harekettir. Aynı zamanda "millileşme" süreci, yani Türkleşme, Türkçenin okul, basın ve iletişim yolu ile yaygınlaşmasını hızlandırmıştır. Bu "millileşme"yi sultan-halife de kabul etmiştir. Abdülhamid görünürdeki İslamcı politikasına rağmen, eskiden Arapça tartışılan "huzur dersleri"nin –halk neyin tartışıldığını anlasın diye– Türkçe yapılmasını emretmiştir. Abdülhamid'in Türkçülüğü, yani Türk dilini ön plana çıkarması birkaç yazıya konu olmuştur.

Bu arada din alanındaki gelişmeler, zaten dış görünüşü itibarıyla Osmanlılaşan İslam'ın "Türk biçimine" girmesini hızlandırmıştır. Değişim, bu dönemde, yani 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın son çeyreğine kadar, devlet eli ve gücü ile olmuş; bundan sonra ise değişimi sivil toplumun katılımı ile halkın kültürüne ve kimliğine uygun olarak gerçekleştirmek çabası başlamıştır. Böylece 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı ülkesi, Bizans etkileri ve geleneksel Arap kökenli İslam'ın yerine, yine dinin esaslarına sadık kalarak fakat "milli" ve "laik" bir İslam aramak yolunu tutmuştur. Ancak bu "millileşme" bir yandan akılcılığa dayanarak yapıldığı gibi diğer yandan da dünyaya açılarak diğer ülkelerin, bu arada Avrupa'nın siyasi değişmelerinden etkilenmekte idi. Bu sonradan değişmeye "modernleşme" ismi verilmiştir; oysa "muasırlaşma-çağdaşlaşma" daha isabetli bir terimdir.

Osmanlı'nın sosyal-kültürel-siyasi değişmesi de Osmanlı medeniyetinin özelliklerine göre yürümekteydi. Eski yapıların, yani çok uluslu, çok dile sahip imparatorlukların değişimi, çok kez

eski yapının yerini alan (çoğu kavmi-milli olan) yeni devletler şeklinde olur, ki her yeni devlet kendi kavmi dilini, kurumlarını ve kimliğini geliştirmek çabasına girerek başka dillerin ve kavimlerin varlığını inkâr eder. Daha evvel belirttiğimiz gibi Bizans'tan miras kalan Sırp, Bulgar, Ulah, vs. kavimler Osmanlı hoşgörüsü sayesinde etnik kimlik ve dillerini korumuş ve nihayet 19. yüzyılda milli devletler olarak özgürlüklerini ilan ederek Osmanlı'dan ayrılmışlardır.

1878'den sonra Osmanlı nüfusunun büyük çoğunluğu Müslümanlardan oluşmakta idi. Rumeli ve Anadolu'nun büyük kısmı Türkçe konuşmakta idi. Müslümanlar (Araplar ve kısmen Arnavutluk, kitle halinde yaşadıkları yerler hariç) birbirleriyle kaynaşmış durumda ve eski Osmanlı kültürel, siyasi kimliğini muhafaza ederek kültür birliğine dayanan bir bütün oluşturmaktadırlar. Böylece Rumeli ve Anadolu'da yaşayan Müslümanlar, yani mevcut tebanın çoğunluğu, Hristiyanlar arasında oluşan dil ve din çatışmasına kurban olmadan Osmanlı Devleti'nin "millileşmesine" rahat ayak uydurmuşlar ve "Türkleşmişler"dir. Dikkat edilmesi gereken ana nokta, bizim burada "millileşme" ve "Türkleşme"yi ırka değil; kültür, tarih, yaşam, siyasi tecrübe ve (Osmanlı idaresinde yaşayan) coğrafyaya dayandırmakta olmamızdır. Nihayet bir yerde kendine mahsus bir varlık gösteren kolektif bir kimlik vardır ve kişi buna uymaktadır.

Bugün Cumhuriyet döneminde Türkiye'de yaşayan Müslümanlar, daha 19. yüzyılda beliren modern akılcı Osmanlı kimliğini, daha kesin şekil alan "milli" kimliği paylaşmaktadırlar. Bu "milli" "Türk" kimliği başka dillerin ve dinlerin Türkiye sınırları içinde yaşamasına engel değildir. Bu ülkede gayrimüslimler vatandaş olarak kendi dil, din ve kültürlerini muhafaza etmek hakkına sahip oldukları gibi etnik farkları korumak isteyen Müslümanların da -siyasileştirmemek koşuluyla- aynı haklara sahip olmaları olağandır. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra yazı Türkçesi halkın konuştuğu dile gittikçe yakınlaşmış ve 1876 Anayasası tarafından resmen devlet dili olarak kabul edilmiştir. O zaman

Türkçenin devlet dili olmasına itiraz eden olmamıştır, çünkü yüzyıllardan beri öyle kabul edilmiştir. Türkçe gazetelerin, dergilerin ve kitapların sayısının artması ve İbrahim Şinasi ile başlayan modern bir edebiyatın hızla doğuşu Türkçenin toplumun ana dili haline gelmesini sağlamıştır.

3. Bu girişte çok genel olarak değindiğimiz (ve teferruatı ciltler dolduracak) konular kitabın ele aldığı Cumhuriyet dönemi değişmelerinin kökenlerini, başlangıcını anlatmak amacını güden genel bir tarihi tablodur. Kitaptaki bazı yazılar Cumhuriyet döneminde oluşan büyük sosyal ve siyasal değişmeleri anlatmakta ve bu arada din-devlet ilişkilerini ele almaktadır. Başka bir sözle, bu kitaptaki yazılar Osmanlı Devleti'nin son yarım yüzyılda çok uluslu, çok dinli bir siyasi varlıktan milli bir devlete geçişini ve bu geçişin yarattığı siyasi, kültürel, sosyal sorunları incelemektedir. Yazılar istek üzerine ya başka meslektaşların kitaplarında bölüm olarak yayınlanmış veya ilmi kuruluşlara konferans olarak sunulmuştur. Yazılar Türkiye'nin geçirdiği sosyo-politik değişmeleri aşağı yukarı bütünü ile kapsadığı gibi bazı temel konuları özel olarak vurgulamaktadır. Bu temel değişmeler arasında şüphesiz en büyük gelişme, halk kökenli ve Türkiye halklarını tanıyan, onların sorunlarını çok iyi bilen elitlerin son yirmi yıl içinde ekonomik alanda öne geçmeleri ve devlet yönetimine bir dereceye kadar sahip olmalarıdır. Bu, demokrasi sayesinde olmuştur. Aslına bakılırsa Osmanlı'da ve Türkiye'de ne ekonomik güce ne sosyal veya ırk (soy) esasına dayanan ve miras yolu ile iktidara dayanan elitler vardır. Cumhuriyet elitleri genelde halk kökenlidir ve halk adına iktidarı ele geçirdikleri halde halktan ayrı düşmüşlerdir. Sosyal kökeni ne olursa olsun devlet safına geçenler, yani devlet iktidarını paylaşmayı başaranlar, mutlak devlet fikrinin baş savunucusuna dönüşmekte ve vatandaş devlet emrinde çalışan, yaşayan bir mahlûk gibi görme eğilimine kapılmaktadırlar. Hem de durmadan demokrasiden söz ederken. Böyle bir ortamda vicdan sahibi olarak hür yaşamak, hür düşünmek ve hür konuşmak çok güçtür. Tüm hayatım boyunca böyle hür bir insan

-aynı zamanda Türk, Müslüman olarak- yaşamak istediğim için ne gibi baskılara maruz kaldığımı yeni basılan hatıratımda anlatmaya çalıştım. (Hatta hatırat yazmamı teklif eden kurum, söylediklerimi, yazdıklarımı beğenmedi, sonunda her şey hazır hale geldiği halde hatıratı yayınlamaktan vazgeçti. Başka bir yayınevi -İmge- ise kitabı yayınlamak cesaretini gösterdi.)

Aynı şekilde mutlak güce sahip devlet fikrini savunan ve devleti ele geçirerek, kendi kafalarında taşıdıkları dini rejimi kurmak isteyen siyasi İslamcılar da vardır. Bunların arasından da beni tenkid eden ve bilhassa Atatürk'ü savunmamı yadırgayanlar çıkmaktadır. Benim gözümde Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'ne Türk ismini vererek yüzelli yıldan beri oluşan değişimleri ruhuna uygun olarak en isabetli şekilde sonuçlandırmış ve nihayet Osmanlı Devleti'nin 1918'de yıkılışından sonra toplumu millî devlete dönüştürmüştür. Aynı zamanda Atatürk İslam'ın canlanmasını, çağdaşlaşmasını ve millileşmesini sağlamıştır. Uygulama metodları ve elde ettiği sonuçlar tartışılabilir, fakat kurduğu devletin yaşama gücü aşikârdır ve bu güç demokratikleşme ile daha da artacaktır. Evet, söyledilerimi kabul etmeyen dinciler, liberaller, milliyetçiler vardır; çünkü bir yerde Atatürk hem Osmanlı'ya hem İslam'a karşı görülmektedir. Oysa ben olayları derinliğine ve uzun dönemli sonuçlarına göre değerlendirdiğim için Atatürk hakkında da çok farklı ve olumlu düşünüyorum ve onu sahte Atatürkçülerin ve yobazların (ikisi de aynıdır) elinden kurtulmuş görmek istiyorum.

Türkiye'de devlete hakim iktidarın değişmesi, yani bir elitin yerini diğersinin alması, aynı temel, demokratik bir felsefeye sahip değilse fazla bir şey değiştirmez; çünkü yeni elit, yüz yıllardan beri hakim olmuş temel, devlet felsefesini eninde sonunda kabullenerek yerini aldığı elitlerin aynı olur. Değişmesi gereken, mutlak devlet fikri ve devlet-vatandaş ilişkileridir. Türkiye'de 1946'dan beri demokrasi uygulandığı halde, seçimlerle iktidarların değişmesine rağmen aslında devlet-vatandaş ilişkilerinde ve mutlak devlet fikrinde büyük değişimler olmamıştır. An-

cak 2002'den beri bazı olumlu gelişmeler izlenmektedir. Bu arada, halkın temel kültür ve inancına saygı fikri de daha fazla yerleşmekle beraber tam manasıyla kökleşmemiştir. Ama hayırlı değişimler devam etmektedir ve edecektir. Bunun için halk kültürü ile devlet kültürünün bir yerde birbiriyle uyuşması gerektir. Bu fark, din ve laiklik konularında çok açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Laiklik –dünyevilik- hem Osmanlı Devleti felsefesine hem halkın yaşayışına köklü bir şekilde yerleşmiş durumdadır. Dinin-inancın, toplum kültürünün bir parçası olduğunu belirttik. Fakat din ne bir siyasi rejimin ne de devletin dayandığı bir ideoloji olabilir. Diğer yandan laikliği pozitivist bir yaklaşımla madencilik olarak gören ve bu tip laikliği korumayı baş hedef olarak belirleyen bir devlet hem gerçek laikliğe ve hem de demokrasiye karşı gelmiş olur.

4. Bu kitapta yer alan ilk yazı Türkiye'nin yapısal değişmelerini, tarihi aşamalarını teorik çerçevede, yani 1970'lerin sosyal değişim teorileri ışığında ele almaktadır. Bu yazı -kısmen de olsa- o tarihte New York Üniversitesi'nde verdiğim bir doktora seminerinde kullandığım notlara dayanmaktadır. Sosyal sınıf ve ekonomik çıkarla ilgili yazı ise Princeton Üniversitesi'ne sunulan ve çok tartışılan bir çalışmadır, çünkü Osmanlı'da demokrasinin başlangıcını yeni orta sınıfların doğumuna bağlamaktadır. Birçok araştırmacı Osmanlı'nın yeni orta sınıfı olarak bürokratları, okumuşları ve gayrimüslimleri görmektedir. Biz ise taşrada doğan ve gittikçe büyüyen bir Osmanlı Müslüman orta sınıfından söz etmekteyiz. Bu sınıfın kökenlerini ticari tarımın genişlemesine, taşrada sermaye birikiminin hızlanmasına bağladıktan sonra bu aynı sınıfın nasıl ekonomik ve siyasi güç kazandığını incelemekteyiz. Birinci Mebusan Meclisi ve 1876 Anayasası bu yeni orta sınıfın varlığını kabullendiği gibi onu siyasi alanda tanımuştur. Osmanlı'da demokrasi bu şekilde ilk olarak 1876'da ortaya çıkmış, çeşitli safhalardan geçerek ve orta sınıfların etkisiyle durmadan genişleyerek günümüze kadar gelmiştir. Siyasi katılım ve elitler konusundaki yazı ise Erik J. Zürcher'in derlediği *Yirminci Yüzyılda Türkiye* baş-

lıklı bir kitapta 2008 yılının son aylarında Berlin'de yayınlanmıştır, yayınlanması 7-8 yıl gibi uzun bir zamana mal olmuş bu kitap *Temel Türk Filolojisi ve Tarihi* ismiyle Paris ve Budapeşte Üniversitelerinin yayınladığı bir serinin parçasıdır. Uzun bir çalışmaya dayanan yazımız Türkiye'de elitlerin doğumunu ve fonksiyonlarını tarihi ve kavramsal bir çerçeve içinde ele almaktadır. Dikkatle okunmasını önermekle yetineceğiz.

Türkiyede laikliğin gelişmesini konu edinen yazı California Üniversitesi Davis Kampüsü'nde toplanan ve serbest düşünceleri savunmayı baş amaç edinen uluslararası bir kuruluşun tertip ettiği konferansın açılış konuşmasıdır. Konferansın amacı, pozitivizmi kabullenene ve maddiyatı ön plana çıkaran laikliği (secularism) tekrar gözden geçirmek ve gerçek anlamını canlandırmaktır. *İfta ve Kaza* yazısı Londra'da toplanan uluslararası bir konferansa sunulmuştur, 19. yüzyılda değişimin dinle nasıl bağdaştırıldığını konu eder. Son yazılar 1997-2007 gelişmelerini incelemektedir.

Kitaba bir sonuç yazmak ihtiyacını duymadık, çünkü ele alıp incelediğimiz konular durmadan gelişmekte ve değişmektedir. Fakat bugünkü durumu göz önünde tutarak genel sonuç olarak söyleyeceğimiz birkaç söz vardır. Türkiye'de demokrasi, 1945/6'da kuruluşundan sonra yavaş, bazen kesintilere uğrayarak, durmadan gelişmiştir. Böylece 1945/6'dan sonra doğan kuşakların -ki bu, Türkiye nüfusunun yüzde yetmiş beşine tekabül eder- içinde yaşadıkları, benimsedikleri ve bildikleri tek rejim demokrasidir. Bir insan siyasi rejimi yalnız siyasi eğitim ve ideolojik endoktrinasyon yoluyla kabullenmez. İnsanlar, içinde yaşadıkları demokratik hayatın ve serbest düşünüp serbest konuşmanın verdiği alışkanlık sayesinde demokrat olurlar. Aşırı sağ ve sol dahi demokrat bir ortam içinde demokratlaşırlar, ki Türkiye'de olan da budur.

Halkın siyasi bilinçlenmesi ve oyunu serbestçe kullanarak ülkeyi idare edecek elitleri serbest seçebilmesi can alıcı bir gelişmedir. İdare edenlerle idare edilenlerin aynı dili konuşmaları; aynı düşünceleri, amaçları, kültürü ve felsefeyi paylaşmaları medeni-

yetin ve demokrasinin temel-kalıcı koşuludur. Türkiye 1980'den beri halkı ve elitleri birleştiren bir kültür bütünleşmesini sağlayan ve ortak demokratik değerler üreten bir yola girmiştir. Bu gelişmeleri önlemek isteyenler geçici başarılar sağlayabilirler, fakat sonunda mağlup olacaktırlar; çünkü Türkiye'de demokrasi bir elitin, bir partinin aleti olmaktan çıkmış, halkın sahiplendiği, benimsediği ve yaşatmak istediği bir yaşam şekli olmuştur. Türkiye'de demokrasi, halkın kültürünün parçası olmuştur. Laiklik, bu kitapta defalarca söylediğimiz gibi, demokrasinin kaçınılmaz koşuludur. Gerçek laiklik, yaşayan toplumu ve kişiyi daha serbest, daha verimli ve ahlaklı yapmak gayesini güder. Gerçek laiklik, hiçbir zaman inanç hürriyetini, ibadeti kısıtlamaz. Kaldı ki Türkiye gibi, binlerce yıllık tarihi kökenleri olan, çeşitli medeniyetlerle temas ederek onlardan etkilenen, fakat tüm etkilere rağmen kimliğini ve özünü koruyan bir toplum tepeden inme emirle, baskıyla değişmez. Demokrasi sayesinde, Türkiye kendi kendine en doğru yolu bulur. Yeter ki toplum ve devlet aynı kültürü, felsefeyi ve amaçları paylaşsın. Laiklik ancak sağ veya sol aşırı ideolojilerin veya siyasi iktidarı bırakmak istemeyenlerin aracı olmaktan kurtulursa özüne sadık olarak gelişir.

Türkiye Cumhuriyeti bugün üzerinde oturduğu sağlam tarihi, sosyal ve kültürel temeller sayesinde pek az ülkeye nasip olan çok büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Bazı gerilemeler, aşırılıklar olmuş; fakat sonunda dengeler kurulmuş, ülke ilerlemiştir. Bu kitabın yazarı Türkiye'nin parlak geleceğine inanmış bir kimседir. Yeter ki Türkiye demokrasi yolundan ayrılmasın. Bu yazıların aslı -önsöz hariç- İngilizce yazılmış ve o şekilde yayınlanmış veya okunmuştur. Bu yazıları ruhunu muhafaza ederek Türkçeye çeviren Güneş Bey'e teşekkür ederim.

Kemal H. Karpat

Wisconsin Üniversitesi, Madison

1. BÖLÜM

ELİTLER VE DEMOKRASİ

YAPISAL DEĞİŞİM, MODERNLEŞME SÜRECİNİN TARİHSEL AŞAMALARI VE TÜRK SİYASETİNDE SOSYAL GRUPLARIN ROLÜ*

1960 İhtilali'nden bu yana Türkiye'de yaşanan siyasal gelişmeler, özelde ülkenin sosyal ve siyasal gelişmesi, genelde modernleşme açısından yeni bir aşamayı temsil eder. Bu çalışmada, söz konusu gelişmeleri, her biri bir öncekinden belli bir sosyal grubun eylemiyle ayırt edilen çeşitli tarihsel aşamalar içinde gerçekleşmiş büyük bir yapısal değişim sürecinin bir parçası olarak değerlendireceğiz.

Bu anlamda, okuyacağınız makale, özünde, belli bir topluma (Osmanlı-Türk) odaklanan, tarihsel ve yapısal bir siyasal gelişme incelemesidir. Tarihsel bir siyasal gelişme anlayışını benimsememizin nedeni, evrimsel gelişme yasalarının veya tek çizgili genel gelişme aşamalarından oluşan bir sürecin varlığını kanıtlamak veya çürütmek değil, belli bir toplumun siyasal yükselişine ve çöküşüne neden olan güçler hakkında teorik açıklamalar yapmaktır. Sonuç olarak, Osmanlı-Türk toplumunun tarihindeki gelişme aşamalarını "ilerlemeye" ve "modernleşmeye" doğru giden düz bir yol olarak değil, çeşitli iç ve dış güçlere bağlı olan diyaletik bir süreç olarak gördük. Bu çalışma herhangi bir iddiaya

* Bu makale Kemal Karpat'ın editörlüğünü yaptığı *Social Change and Politics in Turkey* (Brill, 1973, s.11-92) kitabında yayınlanmıştır.

sahip değil. Sadece, bir ulus devletin (Türkiye) günümüzdeki siyasal performansını belirleyen tarihsel güçleri değerlendirme çabasından ibaret.

Herhangi bir toplumda ekonomik ve siyasal gelişme düzeyinin sadece hükümet politikalarına değil, tarihsel koşulların hazır olup olmadığına da bağlı olduğu açıktır. Siyasal gelişme alanında çalışan öğrencilerin, “tarihten” faydalanma konusunda doğru bir yaklaşım geliştirememelerinin nedenlerinden biri, kanımızca, temel bir gelişme teorisinden yoksun olmalarıdır. Mevcut teorilerin bir kısmının, incelenen toplumdaki farklı bir topluma uygulandıklarında veya tarihsel olarak test edildiklerinde, pek bir işe yaramadığı ortaya çıkmaktadır. Şüphesiz ki teorisinin rolü, sadece bilgiyi sistematik hale getirmek veya olguları bilim adamının faydalanabileceği bir mantıksal düzen içerisinde sıralamak değil, şimdi veya geçmişte yaşanan olaylara anlamlı açıklamalar getirebilmektir.

Tarihten doğru bir şekilde faydalanmak, gelişme ve modernleşmeye ilişkin temel teorik problemlerin çözülmesine yardımcı olabilir. Belli bir gelişme faktörünün değişen kapasitesi zaman içinde artar veya azalır. Belli toplumlarda büyümeyi sağlayan politikalar başka toplumlarda gerilemeye neden olabilir. Bu durum, söz konusu toplumların ya farklı gelişme aşamalarında olduklarını ya yapılarının aynı dürtülere aynı şekilde tepki göstermediğini ya da dış koşulların her birine farklı şekilde etkide bulunduğunu gösterir. Sonuçta bütün bunlar yeni bir kronolojiden ziyade yeni kavramlara ihtiyaç duyulduğuna ve niceliksel verilere dayanan bir tarihsel gelişme anlayışı geliştirilmesi gerektiğine işaret eder.¹ Osmanlı İmparatorluğu’yla Japonya’nın karşılaştırılması iyi bir örnektir. “Modernleşme” denilen sürecin Osmanlı İmparatorluğu’nda bir yüzyıl önce başlamasına karşın, Japonya Türkiye’yi hızla geride bırakmıştır. Sonuç olarak, tarihin doğru kullanımı, yani siyaset bilimiyle tarihin yeniden buluşması, bütün toplumlara ve dönemlere uygulanabilecek temel gelişme kavramlarının geliştirilmesini sağlayabilir.

Osmanlı toplumunun bir tarihsel gelişme modeli olarak incelenmesi, sadece Türkiye'deki çağdaş siyasal gelişmeleri uygun bir tarihsel çerçeveye yerleştirmek yönünden değil, Balkanlar, Ortadoğu ve hatta Kuzey Afrika'daki birçok devletin değişim ve gelişme kalıplarını açıklamaya yardım etmesi yönünden de haklı gerekçelere sahiptir. Çok iyi bilindiği gibi, bölgede bulunan yirminin üzerindeki çağdaş ulus devletin halkları yüzyıllarca Osmanlı bürokrasisinin doğrudan yönetimi altında yaşadı. Bunların sosyal yapıları ve bilhassa gelişme kalıpları, çeşitli varyasyonların ve mahalli farkların varlığına karşın, uzun vadeli bir perspektifle değerlendirildiğinde çarpıcı bir benzerlik göstermektedir.

Bu çalışmada, Osmanlı-Türk gelişme sürecinin incelenmesi, büyük ölçüde, daha önce iktisatçılar, sosyologlar ve siyaset bilimciler tarafından geliştirilen teori ve fikirlerden kaynaklanan dört hipoteze dayandırılmaktadır. Osmanlı-Türk toplumunun gelişme ve modernleşme deneyimine göre oluşturulmuş bütünlüklü bir tarihsel model çerçevesinde hem bu teorilerden hem de çeşitli ampirik çalışmalardan faydalanmaya çalışacağız. (Modernleşme burada bir gelişme aşaması olarak görülmektedir.)

Bu çalışmanın dayandığı temel hipotezler şunlardır:

1. Gelişme (siyasal olsun veya olmasın) öncelikle bütün toplumlara uygulanabilen bir sebep-faktöre dayanmalıdır.
2. Bu faktör çeşitli seviyelerde, değişimin bütün aşamalarında tarihsel olarak mevcut olmalıdır.
3. Gerek değişime katkı sağlayan güçler, gerek bizzat değişimin kendisi niceliksel olarak ölçülebilmelidir.
4. Siyasal gelişmeler ve yapısal değişiklikler birbiriyle ilişkili ve niceliksel olarak ölçülebilir olmalıdır. (Bu, siyasal sistemin bağımsız değişken olma kabiliyetine hanel getirmez.)

Bu fikirler ışığında, Osmanlı İmparatorluğu ve genel olarak Türkiye'nin gelişme sürecini, öncelikle yapısal değişim veya farklılaşmadan kaynaklanan ve kendini çeşitli sosyal gruplar ara-

sındaki meslek, güç, rol ve statü farklılaşmalarıyla ortaya koyan bir süreç olarak ele aldık. İkincisi; yapısal değişimi, belli bir tarihsel sürekliliği olan ve her bir aşaması kendi içinde alt gruplara ayrılabilen çeşitli temel aşamalardan oluşan bir olgu olarak değerlendirdik. Eğer ilgili gelişme aşamasında değişim sürecine yeni bir faktör ekleniyorsa, bunu bir “temel” gelişme aşaması olarak tanımladık. Çoğu zaman görünüşte temel aşamadan daha yoğun ve yaygın olan alt aşamalarıysa özgün bir gelişme faktöründen çok, mevcut faktörlerin etkileşiminden kaynaklanan aşamalar olarak kabul ettik. Üçüncüsü; sosyal yapıdaki değişiklikleri ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’nin tarihsel gelişme çizgisini kendisini bir dizi gerçek durumda ortaya koyan ve somut faktörlerden kaynaklanan bir süreç olarak gördük. Bunun sonucunda da, her seferinde, verilere ulaşılabilirdiği sürece bu yapısal değişikliklerin niceliksel olarak ölçülebilir olmasını tercih ettik. Son olarak, her bir gelişme aşamasındaki siyasal etkinliği, spesifik sosyal grupların faaliyetlerinin sonucu olarak gördük. Türkiye’deki çağdaş siyasal gelişmeleri, siyasal sistemin bir bağımsız değişken olarak yapısal farklılaşmanın düzeyini belirlediği spesifik tarihsel gelişme aşamalarıyla eşleştirdik. Kısacası süreç şu nedensel paradigma içine yerleştirilebilir: Teknolojik-ekonomik dürtü; yapısal farklılaşma (mesleki çeşitlenme ve yeni grupların ortaya çıkışı); niceliksel olarak bir öncekinden daha karmaşık bir siyasal gelişme aşaması; siyasal gelişme. Şimdi, bu dört aşamanın her birini, onları koşullayan faktörlerle birlikte ele alacağız ve yukarıda bahsedilen hipotezleri analiz ederek Osmanlı-Türk tarihine uygulayacağız.²

1. GELİŞMENİN DİNAMİKLERİNDEN BİRİ OLARAK YAPISAL DEĞİŞİM

Başka yerlerde olduğu gibi Türkiye’de de gelişme, bir yapısal değişim sürecini ve bireylerle sosyal gruplar arasında bu değişimle eşleşen fonksiyon, statü, sorumluluk ve rol farklılaşma-

sını içerir. Yapısal değişim, teknolojik veya ekonomik faktörlerin yanı sıra bu faktörlerden kaynaklanan siyasal meydan okumaya tepki olarak ortaya çıkan sosyal, siyasal ve kültürel sistemlerden kaynaklanır. Yapısal değişimin mesleklerde, üretim metotlarında, tabakalaşma kalıplarında ve bunlarla eşleşen otoriteyi meşrulaştırma ve grup dayanışması biçimlerindeki değişiklikler anlamına geldiği kabul edilir. Bu değişimin temel sonuçları yeni sosyal grupların oluşumunda, yeni güç ilişkilerinin kurulmasında ve çoğu zaman eski sosyal gruplarla rekabet halindeki sosyo-politik rol ve statülerin yeniden değerlendirilmesinde kendini ortaya koyar. Kadim gruplar, Osmanlı-Türk gelişme tarihi içerisinde, bir dizi işlevsel düzenleme aracılığıyla, yeni koşullara adapte olma eğilimindedir. Gerçekte bunlar çoğu zaman yeni grupların ortaya çıktığı beşeri temelleri oluşturur.

Teknolojik yeniliğin, temel faaliyet alanlarında yeni bir teknik maddi unsurun yürürlüğe konması anlamına geldiği kabul edilmiştir. Tarihsel olarak değerlendirildiğinde, bu tip yeniliklerin devletin askeri potansiyelini arttırma ihtiyacından kaynaklandığı veya iç yapısal baskıların bir sonucu olduğu görülmektedir. Teknolojik olarak üstün bir toplum, bu üstünlüğünü çoğu zaman olgusal sebeplere değil, benzersiz bir sosyal ve kültürel sisteme sahip olmasına atfeder. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu, on beşinci yüzyılda Bizanslılara, daha sonra İranlılara ve Memlûklere karşı top ve barutu düşmanlarının bilmediği bir şekilde kullanarak kazandığı zaferleri, ilahi emirlere uymaktan kaynaklandığını iddia ettiği sosyal ve kültürel üstünlüğüne bağlamıştır. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Avrupa da Osmanlılar karşısındaki üstünlüğünün, sahip olduğu teknolojik veya askeri-ekonomik güçten değil, içinde yüksek erdemler taşıyan kültüründen kaynaklandığını iddia etmiştir. Buna göre diğer faktörler sadece kültürün sonuçlarıdır.

Biz ise yapısal dönüşümü siyasal gelişmenin temel sebebi olarak görüyoruz. Bu, kısmen ekolojik bir gelişme anlayışını benimsememizden, kısmen de diğer değişkenlerin ölçülebilmesini sağ-

layan bir sabit değişken bulma ihtiyacından ve siyasal gelişmenin niteliğindeki değişikliklerin mevcut faktörlerle daha net bir şekilde ilişkilendirilebilmesini sağlama çabasından kaynaklanmaktadır. Kültürel deterministler, benimsedikleri metodoloji açısından belki de haklıydılar, çünkü bütün değişimi tek bir temel faktöre dayanarak açıklamaya çalıştılar.³ Biz de kültürün yerine yapıyı koyarak ve kültürü ona tabi hale getirerek, benzer bir yaklaşımı benimsedik. Şüphesiz, hem “kültür” hem de “yapı” ayrı ayrı analiz edilebilecek birçok kısımdan oluşmaktadır, ancak bu kişiyi “ağaç-orman” veya “yumurta-tavuk” ikilemine sokar. Diğer taraftan, siyasal süreç içinde kişinin ve liderin rolü göz ardı edilemez. Ancak kişinin değişen koşullara uyum sağlaması (ki bu kültürel süreklilik ve yayılmanın davranışçı teorisinin temelini oluşturur ve gelişmeden kaynaklanan spesifik problem ve çatışmalara açıklık kazandırır) ve liderlik performansı sorununun yerini yapısal değişim almıştır, ki gerçekte zaten bunlar ona tabidir.

Sosyal ve siyasal dönüşümün yapısal değişimden kaynaklandığı fikri, niceliksel bir gelişme anlayışını benimseyen çoğu tarihçi ve sosyal bilimcinin zihniyetinde farklı şekillerde kendini göstermektedir. Örneğin Barrington Moore’un *Demokrasi ve Diktatörlüğün Toplumsal Kökenleri* adlı çalışmasındaki temel fikir budur. Moore’un belli tarımsal toplumların dönüşüm sürecinde köylüleri ve toprak sahiplerini temel faktör olarak aşırı derecede vurgulaması eleştirilebilir. Ne var ki bütün sosyal ve siyasal gelişmelerin kaynağının yapı olduğu şeklindeki temel düşüncesi için aynı şey söylenemez. Amerikan ve Fransız devrimlerinin temel özelliğinin “toplum içinde bağımsız bir ekonomik temele sahip bir grubun ortaya çıkışı” olduğu yönündeki tespiti, eksiksiz bir demokratik düzenin ancak bu tip bir gelişme sonucunda ortaya çıkabileceği şeklinde bir önyargıya sahip olmasına karşın, son derece önemlidir.⁴

Yapısal değişimi, gelişme sürecinde rol oynayan temel faktör olarak gören fikir, çeşitli biçimlerde diğer sosyal bilimciler tarafından da kabul edilmiştir. Karl Deutsch, toplumsal hareketlili-

ğın (sosyal mobilizasyonun) “piyasalarda, sanayi kollarında, şehirlerde ve nihayet okuryazarlık ve kitle iletişimde gerçekleşen gelişmeye eşlik ettiğini” ifade etmiştir.⁵ Başka bir yerde ise aynı kavramdan “eski sosyal, ekonomik ve psikolojik bağlılıklara dayanan temel grupların aşındığı veya çözüldüğü ve insanların yeni davranış ve sosyalizasyon kalıplarına uygun hale geldiği bir süreç” olarak bahseder.⁶ Deutsch’un sosyal hareketlilik göstergesi, yani tarımsal uğraşlardan sınai mesleklere geçiş, tipik bir yapısal değişim olayıdır ve sonuç olarak bir toplumun sahip olduğu değer sistemiyle birlikte yeniden yapılanması sürecinin bir parçasıdır. Ne var ki bu tarımdan sanayiye geçiş süreci (ki daha sonra ele alınacaktır) sadece modern ve çağdaş toplumlarda bir temel gelişme göstergesidir. Tarih boyunca gerçekleşen değişimi açıklayamaz. Bu yüzden tarih boyunca süregelen değişimi açıklayabilecek daha geniş bir yapısal değişim anlayışı benimsenmelidir.

Seymour M. Lipset Latin Amerika’da yaşanan sosyal tabakalaşmayı ve siyasal rollerin orta sınıflar tarafından üstlenilmesini (bu durum ince uzun yapılı bir sosyal piramitten elmas şeklindeki bir sosyal piramide geçişte kendini gösteriyordu) sanayileşmenin etkisi olarak gördü.⁷ Aslında bu, yapısal dönüşümü bir sebep-sonuç ilişkisi içinde siyasal gelişmenin temel sebebi olarak görmenin bir başka yoluydu. Bu nedenle Lipset’in sanayileşme, servet, eğitim ve kentleşme gibi demokratik bir toplumu demokratik olmayan bir toplumdaki ayıran meşhur göstergeleri aynı kategori içinde değerlendirilemez. Çünkü birinci gösterge gerçekte sebeptir, diğer üçü ise yapısal dönüşümün etkileridir.

Her ne kadar Lipset’in basit göstergelerini eleştirse de Phillip Cutright’in geliştirdiği siyasal gelişme göstergelerinin kaynağı da yapısal değişimdi.⁸ Cutright’in temel varsayımına göre, siyasal olarak gelişmiş bir ülke daha karmaşık ve uzmanlaşmış kurumlara sahip olmaktadır ve doğru bir siyasal gelişme endeksinin diğer sosyal kurumlara ilişkin değişkenlerle ilişkili olması şarttı. Cutright’in kullandığı, *eğitimin gelişmesi, kentleşme, iletişim, ekonomik büyüme ve işgücü özellikleri* gibi göstergeler bir man-

tık zincirini takip etmez. Tıpkı Lipset gibi o da yapısal değişimin temel sebebiyle etkilerini birbirine karıştırır. Bu anlamda ekonomik büyüme ve işgücü özelliklerindeki değişim, ayrılmaz surette, yapısal değişiminin orijinal sebepleridir; eğitim, kentleşme ve iletişim ise aslında ekonomik büyüme ve işgücündeki değişime bağlıdır ve bunların niteliksel ifadesidir. Belli bir gelişme aşamasından sonra eğitim, gelişmeyi daha ileri götürecek sağlam bir itici güç sağlayabilir. Ne olursa olsun, Cutright'ın siyasal gelişmenin ölçülebilir olduğu ve her ülkenin kesintisiz bir gelişme süreci içinde tahayyül edilebileceği fikri, gelişmenin tarihsel boyutunun örtük bir kabulüdür.

J. Schumpeter'in sosyal gruplar teorisine dayanarak, üretim faaliyetlerinin karmaşıklığıyla toplumsal yapı ve örgütlenmenin diğer alanlarındaki değişiklikler (ve en önemlisi sosyal tabakalaşma) arasındaki temel ilişkiden spesifik biçimde bahseden kişi Bert F. Hoselitz oldu. Sosyal tabakalaşma mesleki rollerle veya uzmanlaşmış bir topluluğa üyelikle belirlenen bir olgudur.⁹ Hoselitz'e göre sanayi öncesi tabakalaşma sisteminin en karakteristik özelliği, sosyal tabakaların keskin bir şekilde kutuplaşmasında, bunun sonucunda kitle ve elit arasında bir uçurum oluşmasında ve statü kazandıran önemli bir değişken olarak ekonomik performansa itibar edilmemesinde kendini gösterir. Bu arada, bu sosyal özelliklerin Osmanlı İmparatorluğu'na uyduğunu belirtelim.

Bu sebeplerden dolayı, ancak yapısal dönüşüm bütün dönemlerde ve bütün toplumlarda yaşanan bütün gelişme aşamalarında merkezi faktör olarak kabul edilirse, zaman ve mekân yönünden kavramsal bir birlik sağlanabilir.

Bu noktada, siyasal sistemin teknolojiyi büyük çapta toplumun içine sokarak yapısal dönüşümü hızlandırmada oynadığı rolü tartışmaya dâhil etmek gerekir. Modern siyasal sistemin temel özelliklerinden biri, üretim, dayanışma, eylem denetimi, değerlerin muhafazası ve iletiminin gerektirdiği yeni şartlara göre yeni bir düzen kurma ve roller ve sorumluluklar dağıtmanın bir

aracı olarak yapısal değişimi bilinçli bir şekilde başlatma konusunda üstlendiği roldür. Ancak tarihsel olarak değerlendirildiğinde modern devletin kendisi de uzun bir yapısal dönüşüm ve işlevsel farklılaşma sürecinin bir yan ürünü olarak ortaya çıkar.

Yeni uluslar hakkındaki mevcut çalışmaların çoğu ya modern devletin kurulmasından hemen önceki siyasal süreçlerle, ya da ulusal birlik ve bütünlük, siyasal kimlik ve devlete sadakat gibi bağımsızlık sonrası dönemin siyasal sorunlarıyla ilgilenmektedir. Bu çalışmaların çoğu, aslında önceki dönemde gerçekleşen yapısal farklılaşmaya verilmiş siyasal bir cevap olarak ortaya çıkan modern devletin ardında yatan yapısal değişiklikleri göz ardı etmektedir. Etnik, dinsel ve kabilesel bağlılık ve kimliklerin ulusal-siyasal olanlara dönüşmesi ve çeşitli şekillerde ortaya çıkan ulusal devlet fikri hep yerli toplumun yapısındaki temel değişikliklerin sonucudur.

Yine de modern devlet, modernleşme sürecinde belirgin bir dönüm noktasıdır. Önceki bir dizi yapısal değişim aşamasını sona erdirir ve sosyal, ekonomik ve siyasal yapılar ile toplumsal amaçlar için planlı güç kullanımı arasındaki karşılıklı bağımlılığı artırarak yeni yapısal değişim aşamalarının başlangıcına işaret eder. Modern devlet “modernitenin” çeşitli hazırlayıcı aşamalarıyla “modernitenin” kendisi arasında bir yeredir. Modern bir siyasal sistem, elbette ki teknolojiyi bütün yönleriyle benimsemiş ve bunun sonucunda yeni ulusal amaçlar uğruna yapısal farklılaşmayı hızlandırma potansiyeline sahiptir. Bu, Deutsch’un tanımladığı şekliyle, idari imkânların ve ekonomik kaynaklara erişimin halkın taleplerinin üzerine çıktığı aşamadır. Ayrıca bu aşamada, insanın kendisi ve yaşadığı dünya hakkındaki fikirleri kutsallığın boyunduruğundan kurtulur, öyle ki insan doğayı, toplumu ve kendisini dönüştürme konusunda sınırsız kapasiteye sahip bir varlık olarak görülmeye başlanır.

Gelişmiş Batı Üçüncü Dünyadan ayıran farkların çoğu, bu ülkeler tamamen modern bir devlete kavuşup teknoloji ve sanayileşmeyi benimseyerek optimum ekonomik büyüme oranına

ulaştıklarında ortadan kalkmaya mahkûmdur. Gelişmiş ülkelerle Üçüncü Dünya arasındaki temel farkın Batının bir modern devlet sistemi içinde daha önce örgütlenip bunun sonucunda teknoloji ve sanayileşmeyi benimsemesinden kaynaklandığına inanmaktayız. Gerçekten de Batının ekonomik, kültürel ve sosyal üstünlüklerinin çoğu, kendi özünde bulunan kültürel değerlerin üstün oluşuna değil, sahip olduğu teknolojiye ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşturulmuş siyasal sistemine bağlıdır. Fransa ve İngiltere arasında bir karşılaştırma yapıldığında kültürel ve siyasal farklar bulmak ne kadar zorsa, bu ülkelerle Asya veya Afrika'daki azgelişmiş ülkeler karşılaştırıldığında yaşam tarzı açısından benzerlikler saptamak da bir o kadar zordur. Bundan başka, Asyalı Japonya'nın, Katolikliğin ve Fransız kültürünün Batılı etkileri altında kalan bir Lübnan'a göre niye çok daha gelişmiş bir ülke olduğu anlamak da zordur. Lübnan o kadar Avrupalılaşmasına ve Batılılaşmasına karşın ancak kısmen gelişmiştir, Japonya ise "Batılılaşmamasına" karşın epey gelişmiştir. Japonya'nın Osmanlı İmparatorluğu da dâhil olmak üzere, diğer ülkelere karşı başlangıçtaki avantajı, tam bir modern ulus haline gelmesinin ve bunun sonucunda teknolojik ilerleme sağlamanın yolunu açan (özel coğrafi ve demografik şartlarla pekişmiş) yapısal koşullara sahip olmasıydı.¹⁰

Siyasal sistem, modern devlet çerçevesinde, sosyal grupların sisteme dâhil edilmesini ve bunların rol ve statülerinin dağıtılmasını rasyonel esaslara dayandırarak, otoritenin tanımını ve meşruiyetini bu grupların işlevsel ihtiyaç ve hedeflerine göre belirleyerek yapısal değişimi sağlama imkânlarını arttırır. Aslında bugün, "modernleşmenin" düzeyi, bir toplumun modern uluslaşma ve ekonomik gelişme sürecini başarması ve hedeflenen refah göstergelerine ulaşmasıyla orantılıdır. Gabriel Almond'un, "gelişmiş" ve "azgelişmiş" ülkeler arasındaki farkın toplumsal farklılaşma ve fonksiyonların karmaşıklık derecesinden kaynaklandığı fikri doğru olamayacak kadar basittir ve ayrıca tarihsel olarak da yanlıştır. Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu kadim Asya sis-

temleri, modern sistemlerde rastlanmayacak ölçüde çeşitli temsili ve sembolik fonksiyonlar yerine getiren aşırı derecede karmaşık yapılarıdır. Buna karşın, Almond ve Coleman'ın da ifade ettiği gibi, modern sistemlerin tam aksine, eski siyasal sistemlerin girdisi çıktısından çok daha fazlaydı. Kısacası biz modern devletin oluşumunu hem önceki yapısal değişimin bir sonucu, hem de derinleşen sosyal farklılaşmayı ve genel olarak gelişmeyi hızlandıran yeni bir temel itici güç olarak görmekteyiz.

Yapısal farklılaşmanın siyasal gelişmenin temel sebebi olduğu fikrinin biraz daha detaylandırılması gerekir. Yapısal değişimin, kendisini öncelikle sosyal gruplar temelinde belli ettiğini düşünmekteyiz. Siyasal eylem sosyal grupların eylemidir. Sosyal grup sosyal yeniden yapılanmanın bir sonucu olarak gelişir ve içinden bireysel liderliğin çıktığı bir kuluçka makinesi haline gelir. Liderlik tarihin bütün aşamalarında hazır ve nazırdır. Yine de bir lider spesifik bir sosyal grupla ilişkilendirilmeden anlaşılabilir. Teknoloji ve ekonomiyle yapısal farklılaşma arasında kapsamlı bir sebep-sonuç ilişkisi, sürekli olarak devam eder. Sosyal gruplar ve bunların liderleri bu yapısal farklılaşmanın doğal bir sonucudur.

Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'deki siyasal ve sosyal gelişmenin kaynağı olarak sosyal gruplara yapılan vurgu, sadece teorik düşüncelerden değil, toplumun gerçekte de sosyal tabakalardan oluşmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Yüzyıllardan beri Ortadoğu toplumları spesifik rol, statü ve fonksiyonlar üstlenmiş dört temel tabakadan oluşmaktadır. Din adamlarını, yazarları ve hesap adamlarını içine alan *Kalemiye* ile askerlerden oluşan *Seyfiye*, kültür, din ve geleneğin sürdürülmesi ve iletilmesiyle, toprakların korunmasından sorumluydu. *Tüccarlar ve zanaatkârlar* malların üretimi ve mübadelesinden, *köylü ve çiftçilerden* oluşan dördüncü tabaka ise yiyecek sağlamaktan sorumluydu. Temelde ilk iki grubun oluşturduğu siyasal sistemin temel sorumluluğu, herkesin kendi grubu içindeki yerini korumasını ve grup fonksiyonlarını yerine getirmesini sağlamaktı. Sosyal mobilite (toplumsal hareketlilik) en düşük seviyede tutuluyordu.

Yönetici elitler içindeki personel ihtiyacından dolayı dikey hareketlilik gerçekleşecekse, önceden belirlenmiş katı bir prosedüre göre hareket edilmesi gerekiyordu. Ayrıca sosyo-politik sistem, sosyal grupların karşılıklı bağımlılığı ilkesini benimsemişti. Son tahlilde siyasal sistemin temel fonksiyonu, sosyal hareketliliği ve tabakalaşmayı katı kurallarla denetleyerek statükoyu korumaktı. Değişim güçleri sabit olduğu ve dönüşüm süreci bilinen bir çevrimi takip ettiği sürece bu nispeten kolay bir işti. Ne var ki on altıncı yüzyılda Batıdan yeni teknolojiler gelmeye başlaması, ticaret yollarının değişmesi ve ülke içine bol miktarda altın ve gümüş akışının gerçekleşmesi gibi değişiklikler nedeniyle geleneksel ekonomik yapı dönüşüme uğrayıp yeni sosyal tabakalaşma kalıpları ortaya çıkınca, devlet bir meydan okumayla karşılaştı. Aslında bu, sosyal tabakalara dayanan geleneksel bir toplumun, sınıf örgütlenmesine doğru, tedrici dönüşümünün başlangıcıydı. Çok geçmeden bu dönüşümün moderniteye doğru köklü bir sosyal ve siyasal hareket olduğu ortaya çıktı. (Eski Avrupa toplumunun soylular, din adamları, kentliler ve köylüler gibi çeşitli sosyal tabakalardan oluşan yapısı Ortadoğu toplumlarından pek de farklı değildi.)

2. TARİHSEL EVRİM VEYA GELİŞME AŞAMALARI

Önceki bölümde siyasetin belli başlı iki yönüne dikkat çekmeye çalıştık. Birincisi, yapısal farklılaşma, sosyal ve siyasal gelişmenin temel nedenidir. İkincisi, bu yapısal farklılaşma çok sayıda aşamaya bölünebilecek bir tarihsel süreklilik içinde meydana gelmektedir. Her yeni aşama, gelişme sürecine yeni bir unsurun eklenmesiyle karakterize olur ve bu yeni unsur toplumun daha karmaşık ve farklılaşmış hale gelmesini sağlar. Gelişmenin aşamalardan oluştuğu fikrinin iktisatçılar ve sosyal bilimciler arasında büyük bir popüleriteye sahip olduğunu daha baştan önemle kaydetmek gerekir. Bu bağlamda, Walt W. Rostow'a ait olan, sosyo-

ekonomik gelişmenin beş aşamadan (geleneksel toplum, kalkışa hazırlık, kalkış, olgunluğa yönelme ve kitlesel tüketim) meydana geldiği fikri, özünde tarihsel bir aşamalı gelişme anlayışını yansıtır.¹¹ S. Kuznets, Rostow'un görüşlerini eleştirmekle birlikte, tarihsel mirasın etkisinin ve bilhassa teknolojik, kurumsal ve sosyal değişim arasındaki karşılıklı etkileşimden meydana gelen ekonomik dönem (*economic epoch*) ve dönemsel yenilik (*epochal innovation*) kavramlarının özel olarak altını çizen kendi gelişme aşamaları teorisini geliştirdi. Eğitime özel bir rol atfeden başka bir gelişme aşamaları teorisi de K. Galbraith tarafından ortaya atıldı.¹²

Siyaset bilimciler ve sosyologlar da tarihsel gelişme aşamaları fikriyle ilgilendi. A. F. K. Organski modern ulusların on altıncı yüzyıldan beri dört ayırt edici gelişme aşamasından geçtiklerine inanıyordu: İlkel birlik siyaseti, sanayileşme siyaseti, ulusal refah siyaseti ve bolluk siyaseti.¹³ Bütün ülkeler bu gelişme aşamalarından geçmek ve herhangi birinin içinde olmak zorundaydı. Organski, büyük ölçüde Rostow'un ekonomik gelişme aşamaları teorisini benimsemişti. Devletin ekonomik rolüne aşırı derecede önem veriyordu, buna karşılık tarihte sosyal grupların yükselişini ve etkisini göz ardı etme eğilimindeydi.

Dankwart A. Rustow, ayrıca modern ulus devletlerin oluşması bağlamında "zamanlama sorunu" ile ilgilenmeyi de gerekli buldu. Rustow'a göre modernleşen toplumların karşı karşıya kaldığı en önemli alternatifler dizisi, otorite, kimlik ve katılım ve eşitlik unsurlarının zamanlamasıdır. Rustow, modern ulus devletin bu üç siyasal bileşenin aynı anda değil, birer birer süreçte monte edilmesini savunur. Ona göre katılım ve eşitlik bütün bu sürecin taçlandırılacağı son aşama olmalıdır.¹⁴ Bununla birlikte Rustow otorite, kimlik ve eşitlik sıralamasının zaman ve nicelik açısından belirlenmiş aşamalar olarak değil, niteliksel ifadeler olarak görülmesi gerektiğini söyleyerek aşamalar görüşünü hafifletir. Başka bir deyişle Rustow açıklamalarını belli siyasal gelişme süreçlerini ifade etmekle sınırlar, ancak bu gelişmenin tarihsel ve sosyo-ekonomik sebepleriyle ilgilenmez. Ne var ki, başka